

БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ И ЛИНГВИСТИЧНА ГЕОГРАФИЯ

СЪВРЕМЕННИ ФОНЕТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА БАНАТСКИЯ ГОВОР С ОГЛЕД НА ТЯХНОТО ОТРАЖЕНИЕ В БАНАТСКАТА КНИЖОВНА ПИСМЕНА НОРМА¹

Лучия Антонова-Василева

**Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките**

luchantonova@gmail.com

Резюме. Докладът разглежда най-ярките диалектни особености на банатския говор на фонетично равнище по данни от лично събран диалектен материал от с. Стар Бешенов в Румъния. Прави се преглед на тяхното отражение в съвременната писмена практика в съпоставка с правилата, отразени в граматиката на Йосиф Рил. Обръща се внимание на някои промени в правописа, които водят до заличаване на характерни особености на банатския говор, както и на неговата връзка с по-стари състояния на българския език. В това отношение най-важната особеност е отпадането на отражението на специфичния за българския език и българските диалекти застъпник ъ на задната носова и задната ерова гласна.

Ключови думи: *диалектология; банатски говор; регионална книжовна норма; фонетика*

1. Увод

Банатският говор е известен в езиковедската литература със своите архаични особености и с регионалната си писмена норма, която представлява писмено-регионална норма на българския език. Целта на този доклад е да проследи отразяването на най-характерните особености на диалекта на фонетично равнище в съвременната устна и писмена реч. Вниманието е насочено преди всичко към особеностите, които се отразяват в графичната система на писмената реч. На анализ се подлагат образци от печатни издания, чиито фонетични особености се съпоставят с тези на образци от устната съвременна диалектна реч. Текстологичният анализ налага представянето на диалектните особености, които се отразяват в писмената практика, в тяхната съвместна проява. Така читателят може да получи ясна представа за съдържанието на текста, за значението и същността на диалектните форми, които се срещат в него, като се избягва и схематичната сегментираност при обсъждането на диалектните особености. В процеса на изследването се проследява приемствеността между основните нормативни трудове на създателите на банатската книжовна писмена норма и съвременното състояние на писмената практика.

2. Изписване на застъпниците на основните старобългарски гласни, които се отразяват в графичната система на българския език – стб. ъ, стб. ѝ, стб. ж

От епохата на Възраждането, когато се утвърждават основите принципи на графиката и правописа на съвременния български книжовен език, въпросът за застъпниците на ятовата гласна – „е-двойно“, на задната носова и задната ерова гласна – „ъ-двойно“, заема централно място в трудовете на българските книжовници (Мирчев / Mirchev 1976).

2.1. Изговорът на широко ѐ на мястото на ятовата гласна – стб. ё е типична особеност на банатския говор – срв. *бѣл, бѣли* – непрегласен ятов изговор под ударение. Това е характерна черта

¹ Докладът е подготвен по проекта „Културната идентичност на банатските българи и българската католическа книжнина в Стар Бешенов, Румъния“ (договор КП-06-Н70/1), финансиран от МОН.

на по-голямата част от рупските говори, с които банатския диалект се свързва (Стойков / Stoykov 1967; 1968: 35 и сл.; 1993: 195). Вън от ударение в литературата се описва изговор *e*, 'ъ или *u* (след редукция).

Според правописа на Й. Рил на мястото на *ћ* в ударена сричка в банатския говор се изписва, както се изговаря – широко *ê* = *ä*, отбелязвано с *ê*: *dêl*, *bêl*, *bêli*, *žêlêzu*. Със същото *ê* той бележи и всяко друго *ä* – напр. *zetê* – съвременен български книжовен език *земя*, стб. именителен падеж *земля*, стб. винителен падеж *земляж* (Rill 1866). Неударено *ћ* според банатската норма се бележи с *è*, но не напълно последователно. Според Милетич то също се произнася като *ä*, но в правописа на Й. Рил срещаме *dêl* – *deli*, *nikàdê*. Той е употребил буквите *ê* и *è* под влияние на граматиката на Цанкови (Cankof 1852), където *ê* означава 'а, а буквата *è* – широко *e* (wie das deutsche ä) (Милетич / Miletich 1900: 358 – 359).

Отражението на тези особености в съвременната писмена практика може да се проследи в регионалния вестник *Náša glás* – срв. „Наша глас“, брой 1, 1990: *Srécin páč palčenska napisana hurta! Srécin páč du dušite, du sarcáta na sate palčene-balgare ud Banata i ud pu sate strani na nášta milnata i ut neku denj, pudpolnu slobodnata dumuvina – Rumannija!* В посочения откъс се открива отбелязването на графема *ê* на мястото на звук *ê* и на графема *e* за звук *e* вън от ударение, който не е подложен на качествена редукция. На мястото на редуцирана гласна *e* се изписва *i*. В текстовете на вестника редукцията *e* > *i* е често срещана (вж. по-долу). Същевременно тук откриваме и изписване като: *Izlezva dva pate u meseca*, където не се отбелязва наличие на широк изговор на *ê* нито чрез графемата *ê*, употребявана от Й. Рил, нито чрез знак *ě*.

2.1.1. Съпътстващи фонетични явления, които се проявяват в текста

Освен застъпниците на ятовата гласна посоченият текст показва и редица други явления, които се отразяват в графичната система на банатския регионален писмен език. Трябва да се обърне внимание на твърде честите случаи на изписване на *u* < *o* вън от ударение – срв. *dumuvina* – диал. *думувина* (срв. у Стойков *думувина*) 'отечество, родина', и др. В текста се отбелязва с *á* изговорът на гласната *a* под ударение, но на мястото на гласната *ъ* и на *a* вън от ударение се изписва една и съща буква *a* – срв. в „Наша глас“, брой 7, април 1990: *srešta* (без отбелязване на изговора на *ê* по някакъв начин); „Наша глас“, брой 5, 17 март 1990: *neštu* (също без отбелязване на изговор *ê*); „Наша глас“, брой 7, април 1990: *Patni belešci* – без отбелязване на разграничение между *ê* под ударение и вън от ударение по някакъв начин и с изписване на *a*, което трябва да се чете като акцентуван звук *ъ* (вж. в текста и изписването на *ć* за отбелязване на смекчена съгласна *к*', което ще бъде специално коментирано по-долу); „Наша глас“, брой 15, декември 1990: *Koladata ij idin ud náj-gulemite praznici* – без отбелязване на широко *ê*, но с отбелязване на редукция при изговора *ij idin* вм. *e един*, а също така и с отразяване на промяната *e* > *ъ*, където обаче изговорът *ъ* се отбелязва с *a*, което трябва да се чете като *ъ* в *Koladata* < *Коледата*, срв. също „Наша глас“, брой 15, декември 1990: *Koladnite ubičaje*. Както вече бе посочено, в писмената практика знакът за ударение се използва не за означаване на акцент, а за означаване на звукова стойност на гласните *e* и *a* под ударение. При изписването на гласните *y* = лат. *u* и *u* = лат. *i* знак за акцент не се употребява. Не се употребява знак за акцент и при изписването на звук *ъ* = лат. *a*, независимо от наличието на ударение, като при това гласните *ъ* под ударение и извън ударение и *a* извън ударение графично съвпадат.

2.1.2. Изговор на ятовата гласна в съвременни образци от устната реч и съпътстващи фонетични особености

В събрания в с. Стар Бешенов съвременен терен материал може да се посочат редица примери, които доказват, че в речта на традиционните информатори широкият изговор на мястото на ятовата гласна се пази – срв.: *Зимат една купана да слоджът лѐп*; *Каквò прàва ут млѐкоту? Тòчну* (с изпадане на неударена гласна *e* от думата *точено* – 'сладкиш от точено тесто, руло'), *грѝс*, *млѐк* (с изпадане на крайната неударена гласна *o*) *с урѝс*; *Пъ тугàзи гу йадѐш със млѐк* (с изпадане на крайна неударена гласна *o*), *сѝс мѝджун* ('сладко'), *сѝс пѐн* (с изпадане на крайна неударена гласна *a* в думата *пѐна* 'мая за хляб'); *Нѝе държѝм вѐрѝтъ*; *Те на дрѝго мѝсту сѝ прàвиле нѝшту*; *Мѝлет на мѝлница*; *Тѝк'òзи врѝме*; *Дѝрво сѝс врѝй, врѝйа, да си гу счѝпиш* (с протетично *в*, развитие на съгласна *й* < *x* и изпадане на неударено *и* от формата за множествено число на думата *врѝй* – 'орех');

Е умрѣл мѡѡа бѣштѡ на четѣрсе и трѣ гудѣне; Оти с минѡла на дубрѣ (с изпадане на неударено и от формата си за 2. л. ед. ч. на глагола *сѣм*).

Трябва да се отбележи, че у някои информатори се забелязва разколебаване на изговора *ѣ*, развитие на *'а*, както в книжовния български език: *На ѹлицѡта сѣ ѡ пѡлил гул'ѡм ѡгѣн ут кукурѹзѣ*; *Тѹка се е вѡдил хл'ѡбѣ*; *И фс'ѡка гудѣна пѣсен прѡвим*; *С'ѡки клѡс*. При някои информатори се отбелязва тенденция към прегласяне на гласната на мястото на ят в обкръжение на срички с предни гласни – т.е. реализация на ятов преглас от източнобългарски тип, както и вариране на застъпниците *'а*, *ѣ*, *е* – срв. *фс'ѡка*, *с'ѡки* (у Стойков / Stoykov 1968 *сѣк*, *сѣкѹй*, *сѣк'и*); *пѣсен* (у Стойков / Stoykov 1968 *песмѣ* и *пѣсма*, *пѣсен'*); *Цѣл дѣн сѣ седѣле*; *Ут ѹ'ѡлийѡ свѣт*// *йтре ѹѣлийѡ дѣн* (у Стойков / Stoykov 1968 *ѹѣл*); *Тѹка се мѣли мѡк*. *Слѡжиши мѡк вѣтре и гу намѣлиши*. *Машиѡнче да мѣлиши мѡк* (у Стойков / Stoykov 1968 също *мѣла*, срв. стб. *млѣти*, *мѣлѣж*). Както личи от примерите, подобни случаи се срещат и в записите на Ст. Стойков. Те обаче не са основание за отпадането на изписването на *ѣ* в регионалната писмена норма, защото и до наши дни широкият изговор на мястото на ятовата гласна си остава характерен за диалекта.

2.2. Изписване на застъпниците на старобългарската задна ерова (ѡ) и задна носова (ѣ) гласна в съвременни печатни текстове

Отличителна особеност на банатския говор е наличието на гласна ѡ на мястото на старобългарската задна ерова (ѡ) и задна носова (ѣ) гласна. Според Л. Милетич (Милетич / Miletich 1900: 358 и сл.) Ъ. Рил е схванал разликата между „слаботъмния“ неударен еров вокал, който предава чрез *ѡ* (знакът *`* – тежко ударение, се употребява като знак за ударение на последната сричка в кирилицата през XII – XV в.) – срв. у Ъ. Рил: *сѡѣти...*, и „по-тъмния“ ударен заден ер, който предава чрез *ѡ*, развит в диалекта на мястото на стб. ѡ – *rǎž*, *vǎlk* (в банатския говор, както изобщо в рупските говори, не са запазени сонантни съгласни), както и на мястото на стб. ѣ – *mǎž*, *kǎšti*.² Както вече бе посочено, ударено *а* се бележи с *ǎ* за разграничение от неудареното, което в източните диалекти и в банатския говор се произнася редуцирано (знакът *'* – остро ударение, се употребява, когато ударението пада на сричка, различна от последната, в кирилската графична традиция през XII – XV в.).³

2.2.1. Съпътстващи фонетични явления, отразени в текста

В съвременния писмен език на банатските българи за означаване на звука ѡ се употребява знак *ǎ*, но твърде непоследователно – срв.: „Наша глас“, брой 3, 16 февруари 1990: *Čǎrkovno* (вж. изписването на съгласна *ѹ*); *tǎržestvo*... (вж. и изписването на съгласна *жс*) в заглавието; „Наша глас“, брой 2, 30 януари 1990 *Čǎrkovǎn nauk* (липсва специален знак за изговор на ѡ, но вж. изписването на съгласна *ч* и отбелязване на редукция *e > u*); *Dǎržǎva* (с изписване на *ǎ* за ѡ и за *a* вѣн от ударение – т.е. редуцирано и изписване на *ǎ* за гласна *a* под ударение); *ubrǎštenie* (с изписване на *ǎ* на мястото на ѡ под ударение, вж. в текста и отразяване на редукцията *o > y*). Посоченият текст съдържа пример, свързан с правописа на дума, която създава трудности в ортографията и на съвременния български книжовен език – срв. въпрос към съвременната платформа за български езикови ресурси онлайн БЕРОН⁴:

Кое съществително име е правилно да се употреби – *обрѣщение* или *обращение* – когато се има предвид дума или израз, с който се обръщаме към някого?

Може да се посочат и други примери от съвременната писмената практика на банатските българи: „Наша глас“, брой 4, 27 февруари 1990: *mǎdri sluvǎ* (ѡ = *ǎ*; *a* = *ǎ*, както и редукция *o > y*); „Наша глас“, брой 1, 1990: *Kǎrvǎvija pǎc* (‘Кървавия път’ с палатализация *m' > k'*, изписвано *č*, но срв. у Стойков производни от *пѣт > пѣтыѡа*, *пѣтник*, *пѣтѹвам*) *za slobunusta* (с редукция *o > y*) *ud* (също *o > y*) *grǎda Arǎd... nija smi* (с редукция *e > u*) *dlažni da spumenǎmi* (също *e > u*) *i balgaretepalčene* (с изписване на *č < k'*) *rodом u Vinga, dǎtu žuvejat* (с лабиализация *u > e*) *i rǎbtat* (с изпадане

² В системи за означаване на акцента знакът *^* отбелязва двойно ударение, а в системата за фонетична транскрипция на славянските езици той се употребява за означаване на широк изговор на гласните. Срв. и широки гласни *ѣ*, *ѡ* и др. (Стойков / Stoykov 1993: 195, 127).

³ https://bg.wikipedia.org/wiki/Кирилица#Системи_за_транскрипция.

⁴ <https://beron.mon.bg/>.

на неударено *o*) *u tozi hubančec* (с отбелязване на изговор на меко в краесловие *к'*, изписвано със знак *č*) *grád: Arád*.

На мястото на предната ерова (*ü*) и предната носова гласна най-често се изписва *e* – срв.: „Наша глас“, брой 1, 11 януари 1990: *Išta da počna s hurtite* (хоратите ‘думите’ с изписване на редукция *o > y* и изпадане на неударено *a*) *na Boteva, detu ubadet satu unuj kujetu sekuj ot nam usešte u teze deni* – вж. тук *ь > e* в *deni*; *Náštu rodnu selu u sveta 'j biz pára* (Наш’то родно село няма равно на света) – вж. тук *а > e* в *sveta*. Специално внимание заслужава формата *satu* ‘всичкото, всичко’, в която в изходния стб. *ь* се развива застъпник *ъ//ы* – срв. при обобщителните местоимения и местоименни наречия от стб. *вьсь* ед. ч., м. р., *вьси* мн. ч., м. р. (ГСЕ / GSE 1993: 249) в неговите различни форми, при наличие на процеси на затвърдяване и смесване на предната и задната ерова гласна. Изписването на гласна *а* вм. *ъ//ы* в случая предава напълно неточно диалектния изговор (вж. и по-долу).

2.2.2. Изговор на застъпниците на старобългарската задна ерова (*ъ*) и задна носова (*ж*) гласна в образци от съвременната устна реч и съпътстващи фонетични явления

Може да се посочат следните примери за отражението на тази особеност в съвременните диалектни материали: *Мъничку дъш зъфатъ* (вж. тук и редукцията *o > y*, *a > ъ*); *Ё гу дъждът поднь*; *Там има дъшбран*; *Гà седй* (с непълна редукция на *e*) *лъжйцатъ прàва – тугàзи гутòф* (с редукция на *o > y*); *Не сьм запàмтила тòлкус*; *Ут мънена* (Стойков *мънен*); *Българск'и... сàму четрйма-петй-ма ут двайседем сме пълк'ене...*; *Сьс тулий* (‘царевични стъбла’) *сь прàви гулём òгън*; *Многу пъти*; *Друга къшта у нъс странъ нёмъ*. *Имъ зàгръдъ* (с пълна редукция *a > ъ*) *вътре*; *Дъ нё е на пъта*; *Тугà да бьдеш и да ги итàмпаи* (‘печаташ’); *Аз да би билà къдърна за да рàпта, за два чàса ите бьда гутòва* (с изговор на *ъ* в турска дума, както на мястото на *ж*); *Ми тес сь зòкне, дибèли чурàне, тес сь ръчно напрайени зь през зимъта дибèл чурàне* (с пълна редукция *e > и* в прилагателното *дибèл*; срв. у Стойков *зòкны* – ‘къси спортни вълнени чорапи’); *Йма сь се прàйл рькавици сàл сьс едйн пръс*; *Ама цàл дён работам, у домà сàл га има сьбта* (с изпадане на неударено *o*), *нидèле*; *Женъта и итрикала* (‘плела’); *Сйпвъш вудъ*. В един случай в генерализирана винителна форма на съществително от ж. р. в говора е отбелязан звук *ѐ*: *Чòка, йадè. Йадè тревъ* (срв. у Стойков *чòкам* ‘кълва’).

Рефлексът на предната носова гласна *а* под ударение обикновено е *e*: *Га има дè да купàйа, хòда да работа врèt* (бълг. диал. ‘вред’); *Ам тòй има лè за п'ет'ёл гр'èб'ен, друкчък*; *Т'а йе блà* (с изпадане на неударено *и*) *пèт гудынк'и*; *Йма дèвет дён'а предй Кòледа на Бàбин дён, тòй адèт тйй сьм запòмнила, на дèвет дён тòй нòси лèба, пъ гу нòси на търпèзата, пъ ут дèвет йаденийа нòси*; *Дèсет минуте*; *Нъ педсè гудыне*; *И ми дòде на пàмет*; *Йà кът сьм рàптел у кумунйску врèме сьм бил шòфер*. В някои случаи се среща и изговор *è*: *Смè глèдале у черквèта*.

Гласна *e* обикновено се среща и на мястото на предната ерова гласна – срв.: *Добър дён' на нàшите гостèне*; *За нàми дèто знàеме палкèн е многу лèсно*. При обобщителните местоимения се срещат различни производни форми, свързани с развитието на коренна гласна *и* – срв.: *фсйчки//сйчки*: *Сйчките, от сйчката Еурòпа са у Тимишуйàра*; *сйте < всите* ‘всичките’ – *Твà са сйте àнгеле*. В диалекта е широко разпространена и форма *сьто, сьт* (с изпадане на крайната неударена гласна): *Аде сьт убао и да дуадъте и друк път*; *Мислим сьт да утйвме, чи аку дòде женъта, сьм и рèкла, че ша йа чèкаме*; при формата *сьнца < всинца* ‘всички’: *Ми е многу драгу по-напрèt чи сьнца тўка сме се прибрàл*; *сьт < всьто* – ‘всичко, всичкото’: *Збòдум и сьт нàй-убаву*; *сьнца* у Стойков (Стойков / Stoykov 1968: 214). Формите с корен *сьт* може да се свържат както със смесването на рефлексите на предната и задната ерова гласна, така и с наличието на следи от произношението на звук *ы* на неестимологично място, регистрирано от Ст. Стойков. И в двата случая за развитието на явлението значение има затвърдяването на съгласните в думата.

3. Правописни особености на банатската писмена регионална норма, които не са характерни за българския книжовен език

Банатската регионална писмена норма традиционно допуска отражението на някои особености на банатския говор, които са широко разпространени в българските говори и в разговорната устна реч, но не са възприети в съвременния български книжовен език. На първо място между тях трябва да се отбележи редукцията на широките гласни в тесни.

3.1.1. Редукция на широките гласни в тесни в устната диалектна реч

В устната диалектна реч най-последователно е проведена редукцията при гласната *о*: *смок* – *смукъ*; с повече отклонения при гласната *е*: *рòсин*, *слѣнци*//*слѣни*, *смѣшин*, но и *смет*, *сметѣ*; по-рядко при гласната *а*: *адѣт*, *грат*, *градѣ*, *рабѣц*, *снагѣ*, *снахѣ*, *тавѣ* и др. (Стойков / Stoykov 1968: 35 и сл.), както и случаи с изпадане на неударена гласна *а* и срички с тази гласна – срв. примери, обичайни и за разговорната българска реч: *С'ѣкуй к'òт знай*. *Йà к'òт сѣм зналъ*; *Ймате пòмуш пàк к'òт знаем*; *Вѣйе кѣк'ò рàптите*; *Тàс ми е рàптата дѣн'* (след изпадане на *е*), *че не òда на рàбòта*; *За двѣчера*; *Àз сѣм утишѣл* (с изпадане на неударено *и* преглас *ѣ* > *е*). Често срещано в банатския говор е изпадането на крайна неударена гласна или сричка: *Ўтре сѣчките сѣ си напрайле пругрàm*; *Ми й мнòг дрàг*; *Тѹка е стàйѣтъ дѣту сѣ й жив'àлу*. *Тѹка сѣ йàл*, *тѹка сѣй гòтвел*, *нѣмал кѹхн'а*. *Тѹка сѣ рàбòтилу*; *Сàм да сѣ здрàви! Те са мlàт*; *Далѣ да йда йòш* (с изпадане на краесловно *е* и опростяване на съгласна *щ* > *ш*) *мàл* (с изпадане на крайната сричка с неударена гласна).

Срещат се случаи със замяна *о* > *у* под ударение, които вероятно са възникнали след смяна на мястото на акцента – срв.: *Кугàт стѣгнем у шкѹлата* – вероятно след промяна от *школò* > *шкулò* > *шкѹла* (вж. у Стойков / Stoykov 1968 *шкѹла*, *шкулàр*).

3.1.2. Отражение на редукцията на широките гласни в писмената регионална практика

Редукцията на широките гласни се отразява и в писмената реч на банатските българи: – срв.: „Наша глас“, брой 1, 1990 – наличие предимно на пълна редукция *о* > *у* и *е* > *и*: *Nàšte dicà – nàšta nusija*, *nàšta falusija* (у Стойков *фалòс* – ‘горд, наперен, красив’; *фалусѣйа се*, *фалешѣйа се*, *фалусѣ се* – ‘горд сѣм, гордея се’); *Za dovečnu spumenuvanji*; „Наша глас“, брой 2, 30 януари 1990: *Čarkovin nauk* (редукция *е* > *и*); *Družstvu* (изпадане на *е*; редукция *о* > *у*); *nàšta* (изпадане на *а*) *duševnust* (редукция *о* > *у*); „Наша глас“, брой 7, април 1990: *Stár Bišnov* (Стар Бишнов – с редукция *е* > *и*); *gustene* (с редукция *о* > *у*); *Mojta* (с изпадане на неударено *а*, широко разпространено и в разговорната българска реч).

4. Особености на банатския диалект, които не се отразяват в писмената регионална норма, както и в писмената норма на съвременния български книжовен език

В съвременната регионална писмена норма на банатските българи не се отразява наличието на звук *ы* в банатския говор. Тази особеност не е възприета и от Й. Рил и първите банатски книжовници, вероятно защото тя изобщо е рядкост за българската писмена реч от онази епоха. Вероятно това се дължи на факта, че изговорът на *ы* е непоследователен и обикновено факултативен. К. Мирчев цитира мнение на Хр. Павлович, според което да се изследва къде се пише *и*, *і* или *ы*, е „суетен труд“ (Мирчев / Mirchev 1976: 535). Но според мене отразяването на този звук е важно именно защото той се среща сравнително рядко в съвременната българска диалектна реч. Той е отбелязан в рупските диалекти, към които принадлежи и банатският говор, но в сравнително по-тесни ареали – срв. в павликянския (диалекта на българите католици), в родопски говори (Тихомир, Кърджалийско и др.), в тракийските говори (напр. Ксантийско), в диалекти в Гоцеделчевско и Солунско, факултативно и в някои мизийски и балкански говори (Стойков / Stoykov 1993: 209).

Може да се посочат следните примери от теренни материали: *Ма ймам градѣйна гулѣма*; *Дѣ пòдѣме с нѣйа зѣ до господѣйна*; *Мàк и врѣй*, *мòй и маджун*, *сѣс слѣви*, *и сѣрен'мòй*, *и сѣрен'правѣ*; *Женѣта и штрѣкала*. *Штрѣкѣ сѣс иглѣчките*; *Пѣ тугàс йа вѣда и берà йайцà*, *пѣ и йа гудà на йайцàта*; *Нѣйе трѣма сме излѣгле на пѣт'е*; *Пытчѣтъ с майà да се надѣгнѣт пытчѣта прàйхме*; *Сме душлѣ*; *Зѣмат брàшно*, *кѣту да устàне тѹй дàват на кузѣте*, *на крàвите*, *на прѣсѣтъ*.

В някои случаи на мястото на *ы* се изговаря *ѣ*: *дѣва слѣва* (‘дива слива’); *Кòлем га пѣлета*. *Сегà извàд кукòшката пѣлета*; *Ама àс йа излѣвам вѣн*. *Излѣвѣм и на кукòшките*, *и на пѣлетата*, *и вѣн излѣвам*; *Сѣс сѣришите*, *по-мàлк'и ше угрѣеш от кѣк'ѣ издѹиш*, *тугàс тѣриш у инò шòче мàлку сѣрешит*, *мàлку удѣчкѣ...* и *бѣркаш*, *бѣркаш и тò стàн сѣрен'е*; *Па йѣ м'ѣт*, *сѣрен'* (с краесловна мекоост след изпадане на неударено *е*), *лѹк чеснòф*; *Каквò прàва ут млѣкоту?* *Тòчну*, *грѣс*, *млѣк с урѣс*; *Ут*, *тѣй кàк да убàд'ѣ на бѣлгарск'и ни знайа*, *ут жѣто* (‘жито’); *Йма вѣпрòси и пѣтàнѣ*.

За предаването на изговора на звука *ы* най-удачно в съгласие с писмената практика в Румъния би било използването на съчетанието *âj* или да се приложи по-точно отговарящото на фонетичния характер на звука *ъ* изписване на съчетание *ăj* – срв.:

Štrika sas iglâjchkite или *štrika sas iglyăchkite* – *штрика с иглъчките* ‘плете с иглите’.

От посочените примери личи, че както вече бе изтъкнато, звукът *ы* се появява непоследователно и на неетимологично място. Наличието му в много случаи е свързано със затвърдяването на съседните съгласни в думата. Във връзка с това може да се обясни и наличието на гласна *ъ* на мястото на *и*, което е често срещано в диалекта – срв.: *Едън бѡк ѝе*; *Ймам ѡште едън Никѡла*; *Едън лѣй* (*лея* – ‘румънска парична единица’), както *Та идѣн саѣт*, *дѡѡ*, *и си ѣѡа*.

5. Изговор и изписване на палатализираните и на шушकाвите съгласни

В банатския говор може да се отбележи известна непоследователност при реализацията на палаталността на съгласните. Според данните в диалектологията за него са характерни меки съгласни – срв.: *пън’*, *ден’*, *сол’*, *жал’*, както и преход на меките *т’*, *д’* в *к’*, *г’*: *глак’*, *зък’*, *пролек’*, *сморък’* (Стойков / Stoykov 1993: 195). Това е особеност, характерна за рупските говори. Непоследователност се проявява при реализацията на мекостта на съгласната *л* в средисловие – срв. *Туй ни е лулка*, както и при Ст. Стойков *лулк’а*, но *нѣма вѡл’а*; *Тѣс ми ѝе лѣл’а ѣѡа*, на *Пѡли нѣ баишѡму сѣстра*, *мѡйка* (у Стойков / Stoykov 1968 *мѡйк’а*). В краесловие мека съгласна *л’* е отбелязана и в позиция пред изпаднала съгласна от окончанието за мн. ч., срв.: *Сънца тѡка сме се прибрѡл’* (‘Всички тука сме се събрали’). Непоследователно се проявява и при реализацията на мекостта на съгласната *н* в различни думи и в различни позиции: *Мѡй на свин’ѡтѣ да ѣѡа излѣвѣш*; *Със тулѣи* (‘царевични стебла’) *съ прѡви гулѣм ѡгън*; *И мѡмчетѡта да прескѡчѣт ѡгън’а*; *Сѣѡ дѣн’ ѡс купѡѣѡа*, *вѣчер ни купѡѣѡа*. Отбелязана е и палаталност при съгласната *р’*: *И затѡй сѡму дѣштер’ѣ ѣмѣ*. Не напълно последователно се проявява и палатализацията *т > к’* срв.: *смърк’* – ‘смърт’, но *Нѡсим цѣѣт в класѣ* (*цѣѣк’и*, *цѣѣк’* у Стойков / Stoykov 1968); *Ймѣм двѡѡа гусподѣн’е мѡѣте брѡйт’е* (с наличие на мекост и антиципация на мекостта) у един информатор.

6. Заключение

От прегледа на основните особености на банатския говор, записани при съвременните теренни изследвания, и съпоставката им с тези, отразени в трудовете на Ст. Стойков, може да се направи изводът, че те не са съществено изменени. Между най-ярките характерни черти изпъква наличието на звук *ѣ* на мястото на ятовата гласна под ударение и наличието на звук *ъ* на мястото на стб. задна ерова (*z*) и задна носова (*ʒ*) гласна. За съжаление, поради употребата на латинската азбука в писмената норма тези две особености не може да се предават без използването на допълнителни диакритични знаци. Вероятно поради стремеж за опростяване на графичната система те се употребяват рядко и непоследователно в съвременните издания на *пълкенски* – банатски диалект. Така те представят неточно две от неговите отличителни особености. Ако днес някой иска да се запознае с тях, той трябва да посети Банат, защото в съвременните печатни издания те се губят. Възможно е в бъдеще това да стане причина и за повлияването на устната реч от писмената практика. За да се избегне това, е необходимо да се възстанови употребата на знак *ѣ* при изписването на застъпниците на ятовата гласна под ударение. За най-точно отразяване на характера на звук *ъ* като застъпник на задната ерова и задната носова гласна е добре да се въведе употребата на знак *ă*, който е известен в румънската графика. Възможно е да се възстанови и употребата на знакът *â* в този случай, но той е по-неточен от лингвистична гледна точка. Трябва обаче да се подчертае, че изписването на двата звука *а* и *ъ* с един и същи знак *а* в позиция под ударение, което се среща в много от съвременните трудове на банатски български като най-лесно решение, води до съществено изопачаване на езика. То всъщност е свързано с книжовната практика на католиците в Сърбия, Хърватия и Черна гора – т.е. с книжовни прояви на други славянски езици. Не е редно, при положение че създателите на банатската книжовна писмена норма са се стремили по всякакъв начин да изтъкнат и запазят нейното единство с българския език, в съвременната писмена практика да се утвърждава изписване от типа

на цитираните по-горе Banatscǐ **Balgarscǐ Glas**; **Otec Paisij apostol na balgarskata nácija**, в което народността е именувана **български** се предава неточно. Нека си спомним, че според Й. Рил písànàtà hurtà trêbà dà se udàrvà sàs izrèkànàtà (Милетич 1900: 360).

В областта на консонантизма е необходимо да се обърне внимание на системата от употребяваните знаци за палатализираните съгласни и особено на съгласната *к'*, която се бележи със знак *ć*. За изписване на шушкавите съгласни се използват обичайните в латинската графика знаци: *ж* = *ž*, *ч* = *č*, *ш* = *š*. Изписването *ć* на палатализираната съгласна *к'* я означава като твърде близка до шушкавите. Данните за съвременната фонетична система показват, че тя остава по-близо до изговора на смекчения гутурал *к'*, като при това палатализацията на съгласните се проявява доста непоследователно. Затова е по-добре да се използва знак, максимално близо до *к'* или *т'* – напр. съчетание *kj* или *tj*, според изговора, каквато е писмената практика при отразяването на другите палатализирани съгласни.

Цитирана литература / References

- ГСЕ 1993: *Граматика на старобългарския език*. София: Издателство на БАН. (*Gramatika na starobalgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Милетич 1900: Милетич, Л. Книжнината и езикът на банатските българи. – В: *Сборник за народни умотворения*, кн. XVI и XVII, с. 339 – 483. (Miletich 1900: Miletich, L. Knizhninata i ezikat na banatskite balgari. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya*, kn. XVI i XVII, pp. 339 – 483.)
- Мирчев 1976: Мирчев, К. Правописният въпрос през Възраждането. Поглед върху развоя на българското кирилско писмо. – В: Попова, В. (състав.). *Проблеми от историята на българския книжовен език*. София: СУ „Св. Климент Охридски“, с. 531 – 548. (Mirchev 1976: Mirchev, K. Pravopisniyat vapros prez Vazrazhdaneto. Pogled varhu razvoja na balgarskoto kirilsko pismo. – In: Popova, V. (sastav.). *Problemi ot istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: SU “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 531 – 548.)
- Стойков 1967: Стойков, Ст. *Банатският говор*. *Трудове по българска диалектология*. Кн. 1. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1967: Stoykov, St. *Banatskiyat govor*. *Trudove po balgarska dialektologiya*. Кн. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Стойков 1968: Стойков, Ст. *Лексиката на банатския говор*. *Трудове по българска диалектология*. Кн. 4. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1968: Stoykov, St. *Leksikata na banatskiya govor*. *Trudove po balgarska dialektologiya*. Кн. 4. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Cankof 1852: Cankof, A. und D. *Grammatik der bulgarischen Sprache*, Wien, 1852. <<https://core.ac.uk/download/pdf/127603655.pdf>> [07.02.2025]
- Rill 1866: Rill, J. *Bâlgârskutu pravupísánii*. Péstà.

MODERN PHONETIC FEATURES OF BANAT DIALECT WITH REGARD TO THEIR REFLECTION IN THE BANAT LITERARY WRITTEN NORM

Luchia Antonova-Vasileva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

luchantonova@gmail.com

Abstract. The paper examines the most striking dialectal features of the Banat dialect based on data from personally collected dialect material from the village of Star Beshenov in Romania. A review is made of their reflection in modern written practice in comparison with the rules reflected in the grammar of Joseph Ril. Attention is paid to some changes in spelling that lead to the deletion of characteristic features of the Banat dialect, as well as its connection with older states of the Bulgarian language. In this regard, the most important feature is the disappearance of the reflection of the specific for the Bulgarian language and Bulgarian dialects reflex *ɤ* of the back nasal (ɤ) and back *er* (ɐ) vowel.

Keywords: *dialectology; Banat dialect; regional literary norm; phonetics*

Luchia Antonova-Vasileva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria